https://jpll.ui.ac.ir/?lang=en
Research on Mystical Literature
E-ISSN: 2476-3292
Document Type: Research Paper
Vol. 19, Issue 2, No.55, 2025, pp. 195-212
Received: 05/06/2025 Accepted: 16/11/2025

Unquenchable Fire: An Analysis of Regret in Mysticism and Generative AI Encounter with It

Mohammadamin Ehsani Estahbanati *
Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature Education, Farhangian University, Tehran, Iran
ma.ehsani@cfu.ac.ir

Abstract
Considering the capabilities of artificial intelligence in data analysis, measuring the confrontation of this tool with the complex concepts of mystical texts can help us more than ever in understanding and using this tool. The main goal of this article is to use a descriptive-analytical method and one of the applications based on artificial intelligence, namely ChatGPT, to examine one of the mystical components and propositions, namely regret. By comparing what this program provides regarding mystical regret with the results of library studies and document analysis in this field, we aim to analyze the capability of the "ChatGPT" AI in dealing with mystical propositions and understand its mastery in comprehending mystical symbols. The research results indicate that the intelligent ChatGPT has provided a precise and very accurate understanding of the concept of regret based on mystical teachings. The mastery of AI over mystical principles and its understanding of various dimensions of the concept of regret from the perspective of mystics is significant and can be analyzed in the underlying layers of the text. Based on the components given to it in the form of the mystical concept of regret, the fire of longing, annihilation, union, and permanence, it can perform a very accurate evaluation. As the use of this tool becomes more widespread day by day, and with the advancement of science and technology, its capabilities also increase; it will become even more necessary to pay attention to utilizing these possibilities in processing and understanding mystical texts.

Keywords: Mysticism, Regret, Generative AI, Comparative Study, ChatGPT Tool.

Introduction
From the standpoint of Islamic mysticism, the human being is innately a seeker of perfection, divinity, and transcendence. Therefore, one's soul and spirit endure a deep spiritual sorrow caused by separation from their true essence and origin. For this reason, a constant sense of yearning for reunion with one's self exists within

* Corresponding author
Ehsani Estahbanati, M. (2025). Unquenchable Fire: An Analysis of Regret in Mysticism and Generative AI Encounter with It. *Research on Mystical Literature*, 19(2), 195-212.

2476-3292 © The Author(s).
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

10.22108/jpll.2025.145563.1930

every individual. The flame of this longing, along with the sorrow it brings, instinctively exists in all people. Psychologically and spiritually, this sense intensifies when a person becomes detached and distant from their past. Whenever individuals mentally revisit earlier moments of life, whether through remembrance or by sensing the sadness of separation, they experience a form of sorrow intertwined with nostalgia and, sometimes, longing. In the modern era, even though such longings have become primarily material in nature, emerging from excessive greed, worldliness, and unrestricted individualism in modern humans and have become deeply entwined with consumerism and materialism, the dream of returning to the celestial realm from which humankind has been parted has always accompanied human existence.

In Islamic mysticism, the wayfarer is aware of this separation from the absolute reality and of the yearning for reunion and knows that the fire of longing can only be extinguished through reuniting with the true source. Mystical longing is a state rooted in the subconscious mind, arising from the soul's exile from its familiar homeland and a sense of estrangement. From a mystical perspective, humanity has fallen away from its heavenly essence during the creation. This idea has roots in ancient Greece and the thoughts of philosophers, like Plato (Plato, 2015, p. 395).

Literature Review

The article "*The Translation of Mystical Silence through the Language of Artificial Intelligence*" by Mirdar Rezaei and Eslami (2025) has considered the use of artificial intelligence data analysis in literary studies, particularly in mystical research. In this article, the authors sought to answer the main question of whether artificial intelligence is capable of processing and comprehending mystical and spiritual content. They conclude that the ChatGPT robot demonstrates this capacity to a significant extent. In another article titled "*An Examination of the Role of Artificial Intelligence in Self-Regulated Learning*", Baghaei et al. (2024) highlighted the importance of AI in fostering the self-regulated learning process and offered suggestions for improving its use while outlining a forward-looking perspective on the future of this domain. Some recent studies on the domains of AI and Spirituality, AI Hermeneutics, and Digital Sufism are as follows:

Floridi (2023), in the article "*The Ethics of Artificial Intelligence and Spiritual Understanding*", provides a philosophical examination of the relationship between artificial intelligence and human understanding, indicating that AI systems can understand meaning, but they only reproduce linguistic patterns. This view serves as an important theoretical basis for critiquing the possibility of mystical interpretation by artificial intelligence.

Campolo (2022), in the article "*Machine Interpretation and Human Meaning*", and Halverson (2020), in the article "*Digital Mysticism: AI and Religious Thought*", provide the hermeneutical investigation of "machine understanding of meaning", believing that artificial intelligence merely simulates linguistic levels of meaning without any phenomenological experience.

Methodology

In this essay, the author first submitted certain questions to artificial intelligence, asking ChatGPT to analyze the topic through the perspective of Islamic mysticism according to the history of Islamic mysticism in its robotic memory. It was then asked for further analysis. This study is applied in terms of objective, and has a descriptive-analytical method, situating it as qualitative research. Data were collected using the documentary method and desk studies, along with data processing of AI (ChatGPT).

The documentary population of this research includes major mystical texts related to the study's theme, and the research follows a content analysis approach. The process of analysis has several stages as follows: 1) Designing mystical questions about the concept of longing in classical texts; 2) Extracting multiple AI responses under controlled linguistic variables; 3) Comparing the responses with traditional mystical interpretations (Rumi, Sanā'ī, and Ibn Arabi); and 4) Analyzing the semantic differences across language, metaphor, and epistemology. This structure makes it clear that the study does not merely describe phenomena but is rather a form of intersubjective discourse between human and machine.

Results

The nostalgic grief or the longing for separation from the realm of origin is among the most fundamental and, at the same time, the most complex spiritual-emotional states of humans in terms of Islamic mysticism. Within mystical literature, this state of sorrow is dynamic and futuristic, arising from the wayfarer's profound awareness

of the existential distance between the self and its divine homeland, the True Beloved. This awareness not only ignites the fire of love in the mystic's heart but also serves as a driver for the wayfarer's striving toward closeness to the Divine Truth and nearness to God. An examination of significant Persian poetic and prose mystical works reveals that longing is a reflection of the mystic's deep consciousness of a lost reality which passionately adored in the world of origin. However, the veils of the material world and the descent through the arc of creation have led the seeker away from that.

In a comparative analysis between the findings obtained from desk studies and documentary method with those derived from the AI data and ChatGPT robot, it becomes apparent that, even though the robot still lacks the human capacity for experiential intuition and lived experience, and analyzing the structure of meaning, distinguishing concepts, and reconstructing contemporary terminology, it surprisingly produces accurate reflection of the concealed meanings embedded in mystical texts and underlying layers of terminology and terms. Even though it does not share the mystics' inner experience, it serves as a new and insightful instrument, endowed with exceptional analytical power, capable of offering a remarkably clear, accurate, and thorough comprehension of these terms. ChatGPT not only knows specialized terminology well but is also capable of offering a thorough analysis of it.

نشریهٔ علمی پژوهش‌های ادب عرفانی
سال نوزدهم، شمارهٔ دوم، پیاپی ۵۵، ۱٤۰٤، صص. ۱۹۵-۲۱۲
تاریخ وصول: ۱٤۰٤/۳/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱٤۰٤/۸/۲۵

مقاله پژوهشی

آتشِ خاموش‌نشدنی: واکاوی حسرت در عرفان و مواجههٔ هوش مصنوعی مولد با آن

محمّدامین احسانی‌اصطهباناتی * ، استادیار گروه آموزش زبان و ادبیّات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران
ma.ehsani@cfu.ac.ir

چکیده

باتوجه‌به توانمندی هوش مصنوعی مولد در تحلیل داده‌ها، سنجش رویارویی این ابزار با مفاهیم پیچیدهٔ متون عرفانی، می‌تواند در شناخت و شیوهٔ بهره‌مندی از آن یاریگر باشد. هدف اصلی این نوشتار آن است که با روش توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از یکی از برنامه‌های کاربردی مبتنی‌بر هوش مصنوعی، یعنی «چت جی‌پی‌تی»، به بررسی یکی از مؤلفه‌ها و گزاره‌های عرفانی، یعنی حسرت، بپردازد. ازاین‌رو، با مقایسهٔ آنچه این ابزار درخصوص حسرت عرفانی ارائه می‌دهد، با نتایج مطالعات کتابخانه‌ای و سندکاوی انجام‌شده در این زمینه، به واکاوی میزان توانمندی ابزار هوش مصنوعی «چت جی‌پی‌تی» در مواجهه با گزاره‌های عرفانی می‌پردازد و میزان تسلط آن در فهم نمادهای عرفانی را درک و ارزیابی می‌کند. نتایج حاصل از این پژوهش، نشان می‌دهد که ابزار هوشمند چت جی‌پی‌تی، درک دقیق و بسیار درستی از مفهوم حسرت، بر مبنای آموزه‌های عرفانی ارائه داده است. تسلّط هوش مصنوعی بر مبنای عرفانی و درک ابعاد مختلف مفهوم حسرت ازنظر عارفان، حائز اهمیت است و می‌تواند در لایه‌های زیرین متن، واکاوی شود. این ابزار توانسته است براساس مؤلفه‌هایی که در قالب مفاهیم عرفانی حسرت، آتش اشتیاق، فنا، وصال و بقا به آن داده شد، به ارزیابی بسیار دقیقی بپردازد. ازآنجاکه بهره‌گیری از این ابزار، روزبه‌روز گسترده‌تر می‌شود و با پیشرفت علم و فناوری، توانمندی آن نیز افزایش می‌یابد؛ ازاین‌رو، لزوم توجّه به بهره‌گیری از این امکانات در پردازش و ادراک متون عرفانی ضروری‌تر به نظر می‌رسد.

واژه‌های کلیدی: عرفان، حسرت، هوش مصنوعی، بررسی تطبیقی، ابزار چت جی‌پی‌تی.

---

* مسؤول مکاتبات

احسانی‌اصطهباناتی، محمّدامین . (۱٤۰٤). آتشِ خاموش نشدنی: واکاوی حسرت در عرفان و مواجههٔ هوش مصنوعی مولد با آن، *پژوهش‌های ادب عرفانی*، *۱۹(۲):۱۹۵ -۲۱۲*.

2476-3292 © The Author(s).
This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0)

10.22108/jpll.2025.145563.1930

۱. مقدمه و بیان مسئله

انسان از منظر عرفان اسلامی، به‌صورت فطری، موجودی کمال‌گرا، خداجو و متعالی است. ازاین‌رو، روح و جان وی از حسرتی روحانی که نتیجهٔ دوری از اصل و ماهیّت حقیقی اوست رنج می‌برد. به همین دلیل، حس حسرت نسبت به دوری از ذات حقیقی، همواره در وجود انسان قرار دارد. آتش حسرت و اندوه ناشی از آن، به‌صورت غریزه‌ای قابل‌توجه، در تمامی انسان‌ها حاضر است. ازلحاظ روحی و روانی، تقویت این حس زمانی صورت می‌گیرد که انسان از گذشتهٔ خود دور شود و فاصله بگیرد. هرگاه فرد در ذهن خویش به گذشته بازگردد و به مرور آن بپردازد ــ خواه آن را به یاد بیاورد و خواه اندوهی از آن دوری را بر روح و جان خویش احساس کند ــ دچار نوعی حالت غم، ناراحتی، حسرت و گاه دل‌تنگی می‌شود. گرچه در دنیای مدرن، این حسرت‌ها بیشتر رنگ‌وبوی مادی به خود گرفته‌اند و حاصل زیاده‌خواهی، دنیاطلبی و فردگرایی بسیار و لجام‌گسیختهٔ انسان مدرن هستند و با مصرف‌گرایی و مادی‌گرایی عجین شده‌اند؛ اما رؤیای دوری از جهان مینوی که انسان از آن جدا شده است، از گذشته تاکنون همواره با او بوده و خواهد بود. در عرفان اسلامی، سالک به این فاصله‌گرفتن خویش از حقیقت مطلق و اشتیاق به وصال دوباره آگاه است و می‌داند که آتش حسرت درون او تنها با وصال دوباره با منبع حقیقی برطرف خواهد شد. حسرت عرفانی حالتی برگرفته از ذهن و ضمیر ناخودآگاه انسان است که به‌دلیل دوری از وطن مألوف و احساس غربت ایجاد می‌شود. در بینش عرفانی، آدمی در جریان آفرینش و خلقت از اصل ملکوتی خویش به دور افتاده و هبوط کرده است؛ اندیشه‌ای که می‌توان آن را در یونان باستان و نزد حکمایی همچون افلاطون مشاهده و ریشه‌یابی کرد (افلاطون، ۱۳۹۴، ص. ۳۹۵). مسئلهٔ حسرت عرفانی بر چهار پیش‌فرض معنوی استوار است: نخست آنکه انسان موجودی متشکل از بعد روحانی و مادی است؛ دوم، منِ حقیقی و واقعی همان روح است که در کالبد جسم به اسارت درآمده است؛ سوم، روح انسانی منشأ لاهوتی دارد و پیش از خلقت جسم در عالم ملکوت وجود داشته است و به همین دلیل گرایش به بازگشت به اصل دارد و با دوری از عالم مبدأ دچار حسرت شده است؛ و چهارم آنکه به کمک مراقبه و مکاشفه می‌توان روح را برای بازگشت و سیر تعالی از قوس نزول به قوس صعود آماده ساخت و اندوه و حسرت روحانی را تسکین داد. نکتهٔ اصلی آن است که این دیدگاه عرفانی که برگرفته از توانش والای روحی و هوش معنوی (SQ) است، برای پالایش و رسیدن به قوس صعود نیازمند پرورش فضایل اخلاقی و روحی، توجّه به زندگی مقدس و تلاش برای یکپارچگی با عالم هستی و داشتن حس مثبت و سازنده نسبت به امور ماورایی است که همگی از مؤلفه‌های هوش معنوی به شمار می‌آیند (وست، ۱۳۹۳، ص. ۶۱ـ۶۳). معنویتی که در آن عارف سالک، حس دوری و غربت از موطن اصلی را به کمک آن ادراک می‌کند و به حسرت ناشی از آن، نه به‌منزلهٔ اَلم و دردی زجرآور، بلکه لذتی شیرین برای وصالی دوباره، توجه نشان می‌دهد. به این مسئله در متون عرفانی به انحا مختلف توجه شده است؛ چنان‌که عرفای ما همسو با آنچه به‌عنوان شاکله‌ها و گزاره‌های اصلی هوش معنوی است، سالک را به‌سمت زندگی معنادار، هدفمند و کمال‌گرا سوق می‌دهند. «از این منظر، هوش معنوی به‌دلیل پیوندش با معنا، ارزش و پرورش تخیل می‌تواند به انسان توان تغییر و تحول بدهد» (میردار رضایی و اسلامی، ۱۴۰۴، ص. ۳).

ازجمله مؤلفه‌هایی که در هوش معنوی به آن توجه می‌شود، معنابخشی به خود و جهان است که در مقابل معناباختگی قرار می‌گیرد. فرد هوشمند معنوی می‌داند که زندگی‌اش معنادار است؛ زیرا از اصل شهودی خویش و خلقت آگاه است و همین مسئله، زندگی او را هدفمند، باارزش و معنادار می‌سازد. چنان‌که اشاره شد، «هوش معنوی نقش باورها، عقاید و

ارزش‌ها را در فعالیت‌هایی که به عهده می‌گیریم مد نظر قرار می‌دهد و دلیل پیوندش با معنا، ارزش و تخیل آن است که می‌تواند به انسان انگیزه دهد و راه درست را نشان بدهد» (دانش، ۱۳۸۰، ص. ۹۸). از نظرگاه هوش معنوی افراد در مواجهه با دردهای هستی، ازجمله حسرت، آن را به فرصت رشد تبدیل می‌سازند. گاه، حسرت برآمده از آگاهی ناشی از «فقدان پیوند با امر مقدس» است که نوعی خودآگاهی محسوب می‌شود که فرد هوشمند معنوی را در مسیر تعالی قرار می‌دهد. باید توجه کرد که هوش معنوی، برخلاف هوش منطقی، در بستر شهود شکوفا می‌شود. در این معنا، حسرت موتور حرکتی است برای رشد درونی؛ زیرا فرد را به جست‌وجوی هستی برتر فرا می‌خواند. نقطهٔ اتصال حسرت عرفانی و فراق عاشقانه با هوش معنوی آن است که سالک برای عبور از سطح مادی و ادراک حضور امر مقدس و معنای متعالی ـ که نسبت به آن حس نوستالژیک و دل‌تنگی دارد ـ باید ماهیت معنوی خویش را بشناسد و آن را ارتقا دهد. ازاین‌رو، پژوهش حاضر در پی توجه به این مسئله است که حسرت در عرفان از بُعد معنوی آن، چه جایگاهی دارد و چگونه به‌مثابه نیروی محرک در مسیر سلوک عمل می‌کند و معنویت عرفانی چگونه در پی ارتقای انسان از مراتب نازل وجودی به ساحات بالاتر و تقرب به خداوند برای از بین بردن آتش حسرت و فراق است؟ این حس از منظر ابزار هوشمند چت جی‌پی‌تی چگونه تفسیر می‌شود؟

لازم به توضیح است که این پژوهش بر مبنای اصلی این فرضیه شکل‌گرفته است که مدل‌های زبانی هوش مصنوعی ازجمله چت جی‌پی‌تی درصورتی‌که درزمینهٔ نظری و اصطلاح‌شناختی مناسب قرار گیرند، توانایی بازتولید و تحلیل مفاهیم پیچیدهٔ عرفانی را دارند. به بیان دیگر، نگارندگان مقاله، مطالب را براساس این اصل تحلیل کرده‌اند که ابتدا توضیحات کافی درخصوص نظام مفهومی عرفان اسلامی به چت جی‌پی‌تی ارائه شود؛ آنگاه، توانایی این ابزار درخصوص تحلیل مفاهیم شهودی، آزمایش شد. این آزمون ازطریق پرسش‌های هدایت‌شده و ارائهٔ چهارچوب‌های عرفان نظری صورت پذیرفت تا مشخص شود که تا چه حد این ابزار می‌تواند با استدلال و انسجام مفهومی به بازتولید معانی عرفانی بپردازد. ازاین‌رو، آنچه هوش مصنوعی ارائه داد، تا حدودی بازتولید مکانیکی متون است و نه فهم اصیل معنای وجودی یک مفهوم عرفانی، که این نکته قابل‌توجه و حائز اهمیت است.

در توضیح این نقد باید از دو زاویه به مسئله نگاه شود: نخست از زاویهٔ فلسفی (ماهیت فهم در مدل زبانی) و دیگر روش‌شناختی (هدف پژوهش). هدف پژوهش در این نوع مطالعه، سنجش درک انسان گونه در ابزار نیست، بلکه توانایی بازتولید ساختار معنا به کمک ابزار است. ازاین‌رو، نگارنده در این مقاله می‌پذیرد که چت جی‌پی‌تی در معنای پدیدار شناختی عرفانی، فاقد تجربهٔ ذوقی، شهودی و ادراک انسانی است. همچنین، این مطالعه نیز با هدف سنجش فهم ذوقی، شهودی و وجودی ابزار انجام نشده است، بلکه هدف آن بررسی توانایی مدل زبانی ابزار در بازسازی شبکهٔ معنایی و گفتمانی مفاهیم عرفانی است. مدعای این پژوهش آن نیست که ابزار، درکی عرفانی از مقولهٔ حسرت دارد، بلکه نشان داده شده است که با قرارگرفتن در چهارچوب مفهومی مناسب می‌تواند ساختار بیانی مجازها و روابط دلالتی مفاهیم عرفانی را بازتولید و تحلیل نماید. در این معنا، بازتولید نه نقص، بلکه شاخصی از درک زبانی نظام‌مند است که در سطح شناختی معنا[1] شکل می‌گیرد. از منظر فلسفهٔ زبان، فهم را می‌توان در دو سطح متمایز در نظر گرفت. نخست، فهم

[1]. Sementic cognition

وجودی[1] و دیگری، فهم بازنمودی[2]. ابزار چت جی‌پی‌تی در سطح دوم عمل می‌کند، یعنی ادراک بازنمودی و نه ذوقی که برای آزمون کارآمدی مدل زبانی کاملاً معتبر است؛ درنتیجه این ابزار واجد ادراک شهودی نیست، اما توانایی تبیین و سازمان‌دهی گفتمان عرفانی را دارد و همین امر می‌تواند در پژوهش عرفان و فناوری، افق تازه‌ای از گفت‌وگو بگشاید.

۱ـ۱. هدف پژوهش

هدف اصلی این پژوهش، تحلیل و مقایسهٔ مفهوم «حسرت» در عرفان اسلامی با بهره‌گیری از هوش مصنوعی است. افزون‌بر این، پژوهش حاضر به‌دنبال دستیابی به این هدف اساسی است که هوش مصنوعی چه نوع تحلیلی از مفهوم حسرت در عرفان ارائه می‌دهد و این مفهوم چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی با دیدگاه عرفان فارسی دارد.

۱ـ۲. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش ازنظر هدف، کاربردی و از منظر روش، به شیوه توصیفی-تحلیلی است و در زمرهٔ مطالعات کیفی به شمار می‌آید. روش گردآوری اطّلاعات، اسنادی و کتابخانه‌ای است و از ابزار داده‌پردازی هوش مصنوعی (چت جی‌پی‌تی) برای تحلیل اولیه بهره گرفته شده است. جامعهٔ آماری/ اسنادی این تحقیق شامل اهم متون عرفانی مرتبط با موضوع تحقیق است و رویکرد استفاده‌شده، تحلیل محتوا است. ابتدا پرسش‌های اصلی تحقیق به هوش مصنوعی ارائه شد و از این ابزار خواسته شد تا تحلیل خود را از مفهوم «حسرت» در عرفان اسلامی، با استناد به پیشینهٔ اندیشهٔ عرفانی مسلمان موجود در پایگاه دادهٔ خود، ارائه دهد. همچنین، برای اعتبارسنجی و تعمیق تحلیل، از آن خواسته شد تا تحلیل‌های ارائه‌شده را بر مبنای شواهد و اندیشهٔ شاعران و عارفان در متون منظوم و منظور عرفانی تحلیل کند. تعامل با چت جی‌پی‌تی به‌صورت پرسش مستقیم و نوشتاری انجام گرفت. پیش از آغاز تحلیل، از ابزار خواسته شد تا پاسخ‌های خود را کاملاً مستندسازی کند و هرگونه نقل‌قول آیات، روایت یا ابیات را داخل گیومه، همراه با آدرس دقیق کتاب‌شناسی ارائه دهد. تحلیل‌های اولیهٔ دریافت‌شده از چت جی‌پی‌تی، به‌منظور سنجش صحت و اعتبار، با منابع معتبر عرفانی مقایسه و ارزیابی شد. افزون‌بر این، برای اعتبارسنجی و تعیین اصالت شواهد، ابیات و مثال‌هایی که پاسخ عرفانی آن‌ها از پیش برای نگارنده معلوم بود، مجدداً به ابزار داده شد تا مثال‌ها را در قالب «حسرت عرفانی» واکاوی و تحلیل کند. درنهایت، پاسخ‌های تخصصی و تحلیلی به‌دست‌آمده از هوش مصنوعی، به‌طور کامل در متن این مقاله ارزیابی و نقد شد.

پژوهش حاضر، به‌دلیل ماهیت میان‌رشته‌ای خود، که ترکیب عرفان اسلامی با تحلیل زبانی هوش مصنوعی است، در چهارچوب روش‌های سنتیِ پژوهش عرفانی نمی‌گنجد. براین‌اساس، روش تحقیق مقاله در بازبینی جدید به‌صورت توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی و پدیدارشناسی دیجیتال بازتعریف می‌شود. در این چهارچوب نوآورانه، داده‌های تولیدشده توسط مدل زبانی چت جی‌پی‌تی نه به‌عنوان «متن نهایی»، بلکه به‌عنوان «متن ثانویه و بازتاب گفتمان معاصر انسان-ماشین» تحلیل خواهند شد. این نوع نگاه به داده‌ها، کاملاً با الگوهای روش‌شناسی نوین در حوزه‌های علوم انسانی دیجیتال (Digital Humanities) و هرمنوتیک هوش مصنوعی (AI Hermeneutics) هم‌خوان است (Campolo, 2022Floridi, 2023 ;).

---

[1] . Existential unders tanding
[2] . Replesentation understanding

مراحل چهارگانهٔ تحلیل داده‌ها در این پژوهش شامل: ۱. طراحی پرسش‌های عرفانی پیرامون مفهوم «حسرت» در متون کلاسیک عرفان اسلامی؛ ۲. استخراج پاسخ‌های AI در چند نوبت و با کنترل متغیرهای زبانی؛ ۳. مقایسهٔ پاسخ‌ها با تفاسیر سنتی عرفا (مانند مولانا، سنایی و ابن‌عربی)؛ ۴. تحلیل تفاوت‌های معناشناختی در سطح زبان، استعاره و معرفت‌شناسی عرفانی. این ساختار به‌وضوح نشان می‌دهد که پژوهش حاضر نه صرفاً یک توصیف ساده، بلکه نوعی تحلیل گفتمان بین‌سوژه‌ای میان انسان و ماشین است.

۱ـ۳. پیشینهٔ پژوهش

درخصوص بهره‌گیری از تحلیل داده‌های هوش مصنوعی در حوزهٔ ادبیات و عرفان، یکی از مطالعات اخیر، مقالهٔ «ترجمان سکوت عرفانی از زبان هوش مصنوعی» به قلم میردار رضایی و اسلامی (۱۴۰۴) است. نویسندگان در این مقاله به این پرسش اصلی پاسخ داده‌اند که آیا هوش مصنوعی از پسِ پردازش و فهم مطالب عرفانی و معنوی برمی‌آید یا خیر؟ آن‌ها نتیجه گرفته‌اند که ابزار چت جی‌پی‌تی، این توانایی را تا حد زیادی دارد. بقایی و ولی‌پور (۱۴۰۳) در مقالهٔ «بررسی نقش هوش مصنوعی در یادگیری خودتنظیم» بر اهمیت کاربرد هوش مصنوعی در فرایند یادگیری خودتنظیم تأکید داشته و پیشنهادهایی برای بهبود کاربرد این فناوری و ارائهٔ چشم‌انداز روشن برای آینده در این حوزه اقدام کرده‌اند. همچنین، نصیری و عباداله عموقین (۱۴۰۳) در مقالهٔ «بررسی نقش هوش مصنوعی در آموزش با استفاده از رویکرد رهنگاشت فناوری» نشان داده‌اند که تعداد ثبت اختراعات هوش مصنوعی در آموزش به‌طور مداوم در حال افزایش است و این فناوری نقش مهمی در تغییر چشم‌انداز آموزشی ایفا می‌کند.

افزون‌بر این، ترسلی و همکاران (۱۴۰۲) در مقالهٔ «کاربرد هوش مصنوعی در بهبود فرایند جمع‌آوری و تحلیل اطلاعات» به بررسی کاربرد هوش مصنوعی در سازمان‌دهی اطلاعات پرداخته و نتیجه گرفته‌اند که هوش مصنوعی به‌دلیل قابلیت‌های خودکار و اولویت‌بندی اهداف اطلاعاتی، نقش مهمی در پردازش اطّلاعات نسبت به عامل انسانی ایفا می‌کند. همچنین، اخگری و ممتازی (۱۴۰۲) در مقالهٔ «کاربرد هوش مصنوعی در راستی‌آزمایی اخبار: تشخیص اخبار جعلی با استفاده از متن خبر و اطّلاعات منابع منتشرکنندهٔ خبر» با ارائهٔ مدل پیشنهادی برای شناسایی اخبار جعلی فارسی انتشاریافته در تلگرام، توانمندی بالای هوش مصنوعی در تحلیل‌های پیچیدهٔ متنی را تأیید کرده و نشان داده‌اند که مدل آن‌ها به صحت‌سنجی بیش از نود درصدی دست یافته است.

بر پایهٔ مطالعات جدید در حوزه‌های AI and Spirituality، AI Hermeneutics و Digital Sufism می‌توان به این موارد نیز اشاره کرد:

فلوریدی (2023) در کتاب *اخلاق هوش مصنوعی و فهم معنوی*، به بررسی فلسفی نسبت میان هوش مصنوعی و فهم انسانی می‌پردازد و نشان می‌دهد که سیستم‌های هوش مصنوعی قادر به «درک معنا» نیستند، بلکه تنها الگوهای زبانی را بازتولید می‌کنند. این دیدگاه مبنای نظری مهمی برای نقد امکان تفسیر عرفانی توسط هوش مصنوعی فراهم می‌کند. کمپولو (2022) نیز در اثر خود به بحث هرمنوتیکی دربارهٔ «درک ماشین از معنا» می‌پردازد و معتقد است که هوش مصنوعی صرفاً قادر به شبیه‌سازیِ سطوح زبانی معناست و فاقد تجربهٔ پدیدارشناختی است.

۲. بحث

۲ـ۱. هوش مصنوعی[1] و ماهیت آن

ازجمله برنامه‌های بسیار کاربردی هوش مصنوعی، که به‌طور جدی در سال ۲۰۲۳م. به آن توجه شد، بهره‌گیری از فناوری «چت‌بات» بود. این فناوری در قالب یک برنامهٔ کامپیوتری با کاربران به گفت‌وگو می‌پردازد. «استفادهٔ هوشمندانه و متعادل از فناوری‌های جدید در خدمت آموزش و یادگیری توانست به‌سرعت به ایجاد فرصت‌های بیشتر و همچنین بازدهی بیشتر فرایند یادگیری منجر شود» (عبداللهی نادی، ۱۴۰۲، ص. ۱۸). هوش مصنوعی قادر است قابلیت‌های ذهنی‌ـشناختی انسان را کاملاً تقلید کند و از این منظر به‌منزلهٔ راه‌حلی محاسباتی، ادراکی و تحلیلی برای حل مسائل گوناگون به شمار می‌آید (پیری‌زاده و پیری‌زاده، ۱۴۰۰، ص. ۳۰۱). هوش مصنوعی یکی از فناوری‌های پیشرفتهٔ معاصر است که نقش بسزایی در تسهیل یادگیری و بهبود فرایند آموزش ایفا می‌کند. هوش مصنوعی مجموعه‌ای از روش‌ها، فن‌ها و الگوریتم‌های ریاضی و کامپیوتری است که به کمک آن‌ها کارهای هوشمندانه، پردازش زبان طبیعی، تصمیم‌گیری و... طبق الگوی ماشینی انجام می‌شود (اخگری و ممتازی، ۱۴۰۲، ص. ۲۴۹).

۲ـ۲. تاریخچهٔ هوش مصنوعی

«راسل و نورویگ اولین تاریخچهٔ هوش مصنوعی را براساس نظرات برخی اندیشمندان جمع‌آوری و تدوین کرده‌اند. ازنظر آنان سیستم‌های هوش مصنوعی می‌تواند چهار رویکرد اصلی را دنبال کند: ۱. مانند انسان فکر می‌کنند [مانند شبکه‌های عصبی]؛ ۲. منطقی فکر می‌کنند [مانند حل‌کننده‌های منطق]؛ ۳. مانند انسان عمل می‌کنند [مانند پردازش زبان طبیعی]؛ ۴. منطقی عمل می‌کنند [مانند عوامل نرم‌افزاری هوشمند که ابزارها تجسم‌یافته‌اند» (ترسلی و همکاران، ۱۴۰۲، ص. ۲۸۱). در یک تعریف کلی، رایاهوش یا هوش مصنوعی به هوشی گفته می‌شود که توسط ماشین ظهور یافته است و در مقابل هوش طبیعی که شامل ادراک انسانی و جانوری است، قرار دارد. همچنین، «هوش مصنوعی به‌طور فزاینده‌ای در علوم انسانی و اجتماعی کاربرد دارد. این فناوری با تحلیل داده‌های بزرگ، الگوهای رفتاری انسان‌ها را شناسایی و به پژوهشگران کمک می‌کند تا بینش عمیق‌تری دربارهٔ مسائل به دست آورند» (امیری، ۱۴۰۳، ص. ۲). هوش مصنوعی حوزهٔ علمی بود که از دههٔ ۱۹۵۰م. در کانون توجه قرار گرفت. کنفرانس دارتموث در سال ۱۹۵۶م.، نقطه عطفی مهم در تاریخ هوش مصنوعی بود؛ جایی که به بررسی امکان‌پذیری ساخت ماشین‌های هوشمند پرداخته شد. در دهه‌های بعد، پیشرفت‌هایی در زمینه‌های یادگیری ماشین و شبکه‌های عصبی مشاهده شد؛ اما در دههٔ ۱۹۸۰م. با ظهور الگوریتم‌های جدید و افزایش قدرت محاسباتی، توجه ویژه‌ای به هوش مصنوعی معطوف شد. به‌طور مشخص، پیشرفت‌های عمیق در یادگیری عمیق و داده‌های کلان از سال ۲۰۱۰م. به بعد، ابزارهای هوش مصنوعی را در کانون توجه قرارداد که تأثیرات عمیقی بر زندگی روزمرهٔ مردم و تحقیقات علمی داشتند» (امیری، ۱۴۰۳، ص. ۲ـ۳).

۲ـ۳. قابلیت‌های هوش مصنوعی

هوش مصنوعی و ابزارهای آن، معمولاً دارای ذهن عاملی در سطح متوسط، اما ازنظر ذهن تجربی ضعیف در نظر گرفته می‌شوند. ذهن عامل به ظرفیت‌هایی مانند قصد، استدلال، پیگیری اهداف، برنامه‌ریزی، برقراری ارتباط و به‌خاطرسپردن

---

[1]. Artifical Intelligence

موضوع مربوط می‌شود. نتایج اقدامات ذهن تجربی به بیان عواطف، احساس درد یا لذت، احساس فیزیکی و یادآوری مربوط می‌شود. برای مثال، نوزادان و حیوانات دارای ذهن تجربی بالا و ذهن عاملی کم شناخته می‌شوند. ظرفیت‌های هوش مصنوعی براساس الگوریتم‌های زیربنایی، روش‌های آموزش و داده‌های آموزشی متفاوت است. آنچه پیش‌تر به‌مثابه شاهکارهای خیره‌کنندهٔ سیستم‌های هوشمند [نظیر بازی شطرنج، جست‌وجو در اینترنت، تولید مقاله و...] شناسایی‌شده بود، امروزه امری معمولی و عادی محسوب می‌شود؛ درنتیجه پرسش جدیدی مطرح است: «آیا سیستم‌های هوش مصنوعی می‌توانند ذهن داشته باشند یا در آینده خواهند داشت؟» این بحث یکی از مناقشات محوری در علوم شناختی و جامعهٔ فلسفی است (میردار رضایی و اسلامی، ۱۴۰۴، ص. ۴).

۲ـ٤. محدودیت‌های هوش مصنوعی

نکتهٔ بسیار ضروری آنکه هوش مصنوعی فاقد تجربهٔ شهودی و عاطفی است. ادراک آن مبتنی‌بر بازنمایی الگویی متن است و نه معنا؛ بنابراین، هرگونه تفسیر عرفانیِ حاصل از خروجی‌های آن، نیازمند نقد و واسازی است.

۳. تحلیل داده‌ها

چنان‌که پیش‌تر نیز اشاره شد، ابزار چت جی‌پی‌تی، یک سامانهٔ هوشمند و منطبق بر سیستم هوش مصنوعی مکالمه‌محور است که توانایی گفت‌وگو و تعامل در زمینه‌های مختلف را دارد. در این پژوهش، به بررسی و گفت‌گو پیرامون موضوع حسرت و اندوه عارفانه با این ابزار پرداخته و نتایج حاصل از این تعامل را در ادامه ارائه می‌شود.

۳ـ۱.حسرت و اندوه عرفانی

پرسش از ابزار: «حسرت عرفانی چیست؟»

پاسخ چت جی‌پی‌تی: «در عرفان اسلامی، حسرت حالتی درونی است که از آگاهی به فاصله میان انسان و حقیقت مطلق [خداوند] پدید می‌آید. این حسرت یک ناراحتی یا رنج ساده نیست؛ بلکه درک لطیف و سوزناک محرومیت از وصال است. در زبان عرفا، حسرت بیشتر یک آتش درونی است که روح سالک را می‌سوزاند، اما همین سوز، نیروی حرکت و تعالی می‌شود» (ابزار چت جی‌پی‌تی).

ابعاد معرفتی حسرت عرفانی:

ضمن پرسش از ابزار چت جی‌پی‌تی درخصوص ویژگی‌های حسرت عرفانی، از آن خواسته شد تا اصلی‌ترین شاخصه های ابعاد معرفتی حسرت عرفانی را تبیین کند. در کنار پاسخ ابزار، شواهد مثالی از متون عرفانی برای تأیید پاسخ‌های داده‌شده، ذکر شده است:

۱. پاسخ ابزار چت جی‌پی‌تی: آگاهانه و معرفت‌آمیز است: حسرت عرفانی نه از روی نادانی، بلکه از روی ادراک حاصل می‌شود. وقتی سالک متوجّه عظمت حق و کوچکی خویش می‌شود، حسرتی عمیق قلبش را فرامی‌گیرد.

تحلیل عرفانی: حسرت عرفانی، آگاهانه و معرفت‌آمیز است و ازاین‌رو، سالک را با ابعاد تازه‌ای از ادراک مواجه می‌سازد و اغلب با اندوهی خاص همراه است که سبب تکامل روحی سالک می‌شود و آن اندازه اندوه و معرفت حاصل از این حسرت نزد عرفا حائز اهمیت است که جنید بغدادی آن را حاصل شناخت خداوند می‌داند (ر.ک. انصاری، ۱۳۶۲، ص. ۱۹۰).

۲. پاسخ ابزار چت جی‌پی‌تی: نهی‌کننده نیست؛ برانگیزنده است: برخلاف غم‌های عادی، حسرت عرفانی انسان را به گوشه‌نشینی و سکون نمی‌کشاند، بلکه او را به حرکت، جست‌وجو، عبادات و سلوک بیشتر وامی‌دارد.

تحلیل عرفانی: در نگاه عرفانی فارسی، حسرت حالتی از آگاهی است نسبت به دوری از حق که همین آگاهی انسان را از سکون و انفعال بیرون می‌کشد، چنان‌که عطار معتقد است:

من ز درد و حسرت و شوق طلب　　می‌زدم چون مرغ بسمل بال و پر

(عطار نیشابوری، ۱۳۷۴، ص. ۴۰۰)

ابن‌عربی در کتاب *فتوحات مکیه* حسرت را حاصل عشق می‌داند که موجب رجوع الی‌الله می‌شود و عاملی برای تقویت شوق سالک خواهد بود (ر.ک. ابن‌عربی، ۱۳۹۶، ص. ۲۵۶).

۳. پاسخ ابزار چت جی‌پی‌تی: مقدمهٔ شوق و طلب است: حسرت در دل سالک، شوق وصال می‌آفریند. این شوق او را در مسیر عرفانی پرشتاب‌تر و عاشق‌تر می‌سازد.

تحلیل عرفانی: در نظام سلوک عرفانی، حسرت لحظهٔ بیداری از خواب غفلت است؛ سالک هنگامی که به دوری خویش از معشوق حقیقت آگاه می‌شود، آتش حسرت در دلش زبانه می‌کشد و همین مسئله به طلب منجر می‌شود؛ عطار حسرت را با شوق طلب یکی می‌داند و می‌گوید:

هرکه را این حسرت و این درد نیست　　خاک بر فرقش که این کس مرد نیست

(عطار نیشابوری، ۱۳۷۴، ص. ۴۲۰)

۴. پاسخ ابزار چت جی پی‌تی: آگاهی محور و نتیجهٔ کشف است: حسرت عرفانی برخلاف حسرت دنیوی که اغلب با ازدست‌دادن چیزی محسوس همراه است، از آگاهی به نبود و فراق حقیقت ناشی می‌شود. هرچه سالک به عظمت و نقص خودآگاه می‌شود، حسرتش عمیق‌تر می‌گردد.

تحلیل عرفانی: حسرت باعث بیداری دل می‌شود و ازاین‌روست که مولانا می‌گوید:

چون به‌حق بیدار نبود جان ما　　هست بیداری چو دربندان ما

جان همه روز از لگدکوب خیال　　و زیان و سود وز خوف زوال

(مولانا، ۱۴۰۲، ج. ۱/ ۱۴)

۵. پاسخ ابزار چت جی پی‌تی: مولد شغل و طلب است: این حسرت برخلاف غم‌های معمول، منجر به سکون نمی‌شود؛ بلکه دل را به حرکت، طلب، شب‌زنده‌داری، دعا و سلوک عرفانی می‌کشاند.

تحلیل عرفانی: در *کشف‌المحجوب* هجویری به نقل از عبدالله مروزی آمده است: «السکون حرام علی قلوب الاولیا» دل دوستان ساکن نگردد که سکونت حرام است بر ایشان اندر دنیا مضطرب، اندر حال طلب و اندر عقبی مضطرب در حال طلب» (هجویری، ۱۴۰۰، ص. ۱۴۹).

۶. پاسخ ابزار چت جی پی‌تی:حسرت عرفانی هم‌نشین عشق است و تجربه‌ای شهودی هست: حسرت عرفانی بدون عشق ممکن نیست. سالک معشوق الهی را یافته اما به او نرسیده یا تصور وصال داشته، اما حجاب میانشان باقی است.

تحلیل عرفانی: حسرت عرفانی زمینه‌ساز ادراکات شهودی است؛ زیرا تجارب عرفانی زمانی برای سالک رخ می‌دهد که سالک حسرت به‌دست‌آوردن آن حال درونی را در خود داشته باشد و بتواند به تقویت ادراکات شهودی خویش نائل

شود. در این مرحله، سالک به قرب و لقا نائل می‌شود و به‌گونه‌ای بی‌واسطه می‌تواند حقیقت را فارغ از حجاب ادراک نماید. عرفا برای این حالت مراتب و انحا گوناگونی ذکر کرده‌اند (ر.ک. قیصری، ۱۳۹۳، ص. ۱۰۷ـ۱۱۱). حسرت عرفانی بخشی از آگاهی انسان به اصل خویش است. چون روح از عالم قدس آمده است در ناخودآگاه همیشه میل به بازگشت دارد. این میل در لحظه‌های از شهود یا خلوت به‌صورت حسرت جلوه می‌کند.

۷. پاسخ ابزار چت جی‌پی‌تی: ازدست‌دادن فرصت سلوک یا ادراک: یکی از عمیق‌ترین نوع حسرت‌های عرفانی، حسرت لحظاتی است که سالک می‌توانست به خدا نزدیک‌تر شود اما غفلت کرده است.

تحلیل عرفانی: ازدست‌دادن فرصت با مسئلهٔ وقت در عرفان پیوند خورده است. سالک همواره در حسرت اوقاتی است که از دست می‌دهد، ازاین‌روست که حفظ وقت برای رفاه بسیار حائز اهمیت است. «تصوف وقت نگاه‌داشتن است» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج. ۱۱۹۲/۱).

بررسی پاسخ‌های ابزار هوشمند چت جی‌پی‌تی نشان می‌دهد که هوش مصنوعی افزون‌بر آنکه حسرت عرفانی را می‌شناسد، بین حسرت مادی و عرفانی نیز تفاوت قائل می‌شود؛ چنان‌که حسرت ناشی از فوت وقت را نیز در عرفان تشخیص می‌دهد.

در ادامه، به واکاوی مفهوم «حسرت» در ابزار چت جی‌پی‌تی و در متون عرفانی برخی از شاعران و نویسندگان پرداخته شد:

«عارفان عاشق‌صفت جز در سرادق عزت معشوق پای در دامن حسرت‌آورند و سر در گریبان حیرت کشیدند» (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۳، ص. ۱۴۹).

پاسخ ابزار: «بسیار عالی. این جمله متنی عرفانی است؛ یعنی عارفانی که دلباخته و عاشق‌پیشه‌اند تا وقتی‌که به آستانهٔ عزت و حضور معشوق، یعنی خداوند نرسیده‌اند، همواره گرفتار حسرت‌اند، حسرت وصال، حسرت فهم، حسرت حقیقت، حسرت درک جمال مطلق. آن‌ها چون هنوز به وصال کامل دست نیافته‌اند از ناتوانی خویش در شناخت و نزدیکی حقیقی حسرت می‌خورند؛ ازاین‌رو سر در گریبان حیرت می‌کشند یعنی عقلشان از درک عظمت و رازآلودگی معشوق فرومی‌ماند» (چت جی‌پی‌تی).

در این سؤال، متن بدون نام نویسنده و بدون تعیین حیطهٔ مد نظر به ابزار داده شد؛ مشاهده می‌شود که هوش مصنوعی کاملاً درک کرده است که متن از متون عرفانی است و از پسِ تفسیر محتوای آن نیز به‌خوبی برآمده است. متن بعدی از مولاناست:

بشنو از نی چون شکایت می‌کند — از جدایی‌ها حکایت می‌کند
کز نیستان تا مرا ببریده‌اند — در نفیرم مرد و زن نالیده‌اند
سینه خواهم شرحه شرحه از فراق — تا بگویم شرح درد اشتیاق

(مولانا، ۱۴۰۲، د. ۱۷/۱)

پاسخ ابزار: «این ابیات آغازین مثنوی مولانا از پرشورترین و پرمعناترین نمونه‌های بیان حسرت در عرفان اسلامی است. در اینجا، نی نماد روح انسانی است؛ روحی که از مبدأ الهی جدا شده است. شکایت نی، درواقع، همان فریاد حسرت وصال است. حسرت دوری از اصل و ریشه. نی از نیستان بریده شده، اما نغمه‌اش درد فراق را زمزمه می‌کند. این شکایت مرثیه‌ای است از جان، نه ناله‌ای سطحی. این حسرت چنان ژرف است که درون همهٔ انسان‌ها طنین می‌اندازد؛

چون همه در عمق وجودشان درد فراق را می‌شناسند. مولانا با این بیان، حسرت را تجربه‌ای همگانی و عمیق معرفی می‌کند که ریشه در جان آدمی دارد. مولانا اوج حسرت را اشتیاق و بازگشت به مبدأ می‌داند که جان‌سوز و نافذ است»(چت جی‌پی‌تی).

همان‌گونه که اشاره شد، ابزار با تشخیص درست اینکه شعر از مولاناست به‌درستی تشخیص می‌دهد که ابیات یادشده در خصوص اشتیاق و بازگشت انسان به عالم اصل حسرت دورماندن از آن است.

دادهٔ بعدی بیتی از دیوان حافظ است. حافظ به فوت وقت، حسرت و ازدست‌دادن آنچه در اصطلاح عرفان اغتنام فرصت است اشارات عمیقی دارد. قشیری در رسالهٔ عرفانی خود، وقت را به‌مثابه یکی از اصطلاحات مهم عارفان شرح داده است. قشیری پس از تبیین و تحلیل معنی و مفهوم این اصطلاح از قول ابوعلی می‌گوید: «الوقت ما انت به ان کنت بالدنیا فوقتک الدنیا و ان کنت بالسرور فوقتک سرور وان کنت بالحزن فوقتک الحزن، یرید بهذا ان الوقت ما کان الغالب علی الانسان» (قشیری، ۱۳۹۳، ص. ۸۰). ازاین‌رو، ازنظر عرفانی وقت را بخشی از زمان می‌دانند که به اعتبار انجام کاری در زمان خاص مراقبه و حال میانی گذشته و آینده بر دل بنده وصفی مانند حزن، سرور، قبض، بسط، خوف، رجا غالب است. از وظایف سالک آن است که وقت را دریابد و آن را پاس بدارد تا بر فوت وقت حسرت نخورد و ازاین‌روست که صوفی را ابن‌الوقت گفته‌اند: «و یقولون الصوفی ابن وقته یرید بذلک انّه مشتغل بما اولی به ما فی‌الحال قائم بما هو مطالب به فی الحین و قیل الفقیر لایهمه ماضی وقته و آتیه بل یعمه وقته الذی هو فیه و قیل الاشتغال بفوات وقت ماضی تضییع وقت کان» (قشیری، ۱۳۹۳، ص. ۸۰). از مهم‌ترین توصیفاتی که در عرفان برای تحلیل و تبیین وقت آورده‌اند، تشبیه وقت به شمشیر قاطع و برنده است؛ در *کشف‌المحجوب* آمده است: «وقت آن بود که بنده بدان از ماضی و مستقبل فارغ شود؛ چنان‌که واردی به دل وی پیوندد و سرّ وی را در آن مجتمع گرداند، چنان‌که اندر کشف آن نه از ماضی یاد آید نه از مستقبل» (هجویری، ۱۴۰۰، ص. ۵۴۰). حافظ معتقد است:

وقت را غنیمت دان آن‌قدر که بتوانی　　حاصل از حیات ای جان این دم است تا دانی

(حافظ، ۱۳۸۲، ص.۳۳۴)

این بیت به ابزار چت جی‌پی‌تی داده شد:

پاسخ ابزار: «وقت یا زمان در اینجا اشاره به زمان زندگی و لحظات کوتاه و ارزشمند دارد. غنیمت دان، یعنی ارزش و اهمیت آن را بدان. شاعر در این بیت به ما یادآوری می‌کند که زندگی کوتاه است و لحظات گذرا هستند و بهترین نتیجه زمانی به دست می‌آید که هر لحظه را قدر بدانیم و با تمام وجود درک و تجربه کنیم. فرصت‌ها گذرا هستند و اگر به همین دم آگاه نباشیم، زندگی را از دست داده‌ایم. در عرفان و تصوف، وقت و زمان تنها یک مفهوم مادی و گذرا نیست؛ بلکه لحظه حامل فرصتی برای اتصال به حقیقت مطلق است که از دست دادن آن سبب حسرت و اندوه سالک می‌شود. وقت در عرفان، محل تجلی خدا و وصل است؛ لحظه‌ای است که انسان می‌تواند از حجاب‌های دنیا بیرون رود و به نور الهی برسد. خطاب بیت با نفس [روح] است که باید از خواب غفلت بیدار شود و بفهمد که حقیقت زندگی چیست تا حسرت ازدست‌دادن آن را نخورد» (چت جی‌پی‌تی).

به‌منظور سنجش میزان توجه و وقت هوش مصنوعی در لابه‌لای بحث پیرامون حسرت، نگارنده مفهوم دیگری را به آن ارائه داد تا دریابد که میزان دقت ابزار چت جی‌پی‌تی تا چه اندازه است؟

دلا نزد کسی بنشین که او از دل خبر دارد — به زیر آن درختی رو که او گل‌های تر دارد
در این بازار عطّاران مرو هرسو چو بیکاران — به دکان کسی بنشین که در دکان شکر دارد
(مولانا، ۱۳۸۵، د. ۵۶۳/۱)

پاسخ ابزار: «چه بیت‌های دل‌نشین و پرمعنایی، این چهار مصرع از یک غزل عرفانی است که معانی زیر از آن برداشت می‌شود:

دل خطاب به دل‌وجان انسان عارف است که مرکز شهود و معرفت است. کسی که از دل خبر دارد یعنی اهل معرفت و شناخت مثل یک راهنما یا مرشد عرفانی. در عرفان درخت و گل نماد برکت فیض و روحانی است. این بیت توصیه می‌کند در زندگی، به‌ویژه در مسیر عرفانی، مراقب انتخاب استاد و همراه باش. دنبال کسانی باش که حقیقت را می‌فهمند، زندگی معنوی دارند، تخصص معرفت واقعی دارند و می‌توانند تو را به حقیقت شیرین وجود رهنمون کنند» (چت جی‌پی‌تی).

۳ـ۲. وصال و اتّحاد با معشوق، دافع آتش حسرت

مقام فنا، اتحاد و اتصال از پیچیده‌ترین و رازآلودترین مباحث در عرفان و تصوف اسلامی است که از دیدگاه عارفان، غایت و نهایت سیروسلوک سالک است و هدف از طی تمام احوالات و مقامات، رسیدن به مقام وصال حضرت حق‌تعالی است تا آتش حسرت دوری از او خاموش شود. براساس نظریهٔ قوس صعودی و قوس نزولی، چنان‌که پیش‌تر نیز ذکر شد، انسان پیش از آغاز خلقت در عالم علم الهی و عالم غیب بوده و حضور داشته است و هنگام نزول به عالم شهادت (خلق)، مرحله‌به‌مرحله از این عوالم می‌گذرد تا به عالم ماده هبوط می‌کند. سالک با یادآوری گاه‌وبیگاه و گذشتهٔ معنوی خویش، آتش حسرت بر دل‌وجان دارد و می‌خواهد با فنا از صفات مادی خویش و اوصاف الهی به عالم اصل بازگردد و موطن اصلی خویش را بازجوید. در حقیقت، سیر حرکت از الی‌الله به‌سمت فی‌الله یعنی فنا فی‌الله، سبب می‌شود که به اتحاد و اتصال با معشوق و محبوب دست یابد. لازمهٔ این مسیر آن است که از صفات بشری فانی شود و باقی به اوصاف الهی گردد؛ چنان‌که عزالدین محمود کاشانی آورده است: «اختلاف اقوال مشایخ در تعریف فنا و بقا، مستند به اختلاف اقوال سائلان است و هرکس را فراخور فهم و صلاح او جواب گفته‌اند و از فنا و بقای مطلق به‌سبب عزت آن تعبیر کمتر شده است» (کاشانی، ۱۳۶۷، ص. ۴۲۶). در حقیقت، چون عارف واصل به مقام فنا فی‌الله برسد، فانی از خویش و باقی بالله می‌شود؛ یعنی حقیقت ماهیت وجودی او در ذات الهی سرمدی و ابدی می‌شود و به مقام اتحاد و اتصال که غایت سیروسلوک و نهایت احوالات و مقامات سالک است دست می‌یابد. ازنظر صوفیه و عارفان «عالم هستی دایره‌ای است که دو قوس نزول و صعود دارد. قوس نزول نیم‌دایرهٔ وجود هستی است و قوس صعود، نیم‌دایرهٔ معرفت تکامل بشری و عروج عارفانهٔ اوست. تمام آنچه انسان در این سفر صعودی در معراج خود به‌سوی حقیقت نیاز دارد، در قوس نزول تعبیه شده است. قوس نزول، ایجاد عالم و آدم و تفضیل و ترتیب حکیمانهٔ موجودات است. غایت ایجاد عالم، آدم است و آدم به‌لحاظ حقیقت و باطن، اول است و به‌لحاظ نشئهٔ عنصری و مادی، آخر است» (حکمت، ۱۳۸۴، ص. ۲۰۶).

در آیهٔ ۹ از سورهٔ مبارکهٔ نجم آمده است: «فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى» (نجم/۹). عبدالرزاق کاشانی در تفسیر عرفانی این آیه می‌گوید: «دو قوس دایره وجود، قوس نزول و عروج یعنی قوس ابداء و قوس اعاده است» (کاشانی، ۱۳۵۴، ص. ۲۴۲). از متون عرفانی چنین برداشت می‌شود که انسان پیش از خلقت، در عالم غیب الهی موجودیت داشته است. در

تأکید و تأیید این نکته در *مرصادالعباد* آمده است: «روح را بر ۳۶۰ هزار عالم روحانی و جسمانی، ملکی و ملکوتی گذر خواهیم داد و در هر عالم او را نزلی انداخته‌ایم و گنجی از بهر او دفین کرده تا آن روز که او را در سفل عالم اجسام به خلافت فرستیم، این نزل‌ها و گنج‌ها با او روان کنیم» (نجم رازی، ۱۴۰۱، ص. ۸۶). براساس آنچه در قوس صعود مطرح می‌شود، سالک از عالم اصل به دور افتاده و در حسرت بازگشت به موطن اصلی خویش است و باتوجه‌به اشتیاقی که برای بازگشت به عالم اصل و مبدأ دارد، پای در مسیر سلوک می‌نهد و مقامات و منازل را طی می‌کند و در هر منزلی، بخشی از اوصاف مادی خویش را ترک می‌نماید و از اوصاف نفسانی و مادی، فانی می‌شود تا آمادهٔ بازگشت به مبدأ و عالم اصل شود. عطار در توصیف این مراحل برای اتصال با عالم اصل از زبان بایزید آورده است: «گفت از بایزیدی بیرون آمدم چون مار از پوست، پس نگه کردم عاشق، معشوق و عشق را یکی دیدم که در عالم توحید همه یکی توان دید و گفت از خدای به خدایی رفتم تا ندا کردند از من در من که ای تو من، یعنی به مقام فنای فی‌الله رسیدم» (عطار، ۱۴۰۲، ص. ۱۷۳ـ۱۷۴).

هجویری در *کشف‌المحجوب* آورده است: «بدان که فنا و بقا بر زبان علم به معنی دیگر بود و بر زبان حال به معنی دیگر و ظاهریان اندر هیچ عبارت از عبارات متحیرند که اندر این عبارت» (هجویری، ۱۴۰۰، ص. ۳۶۰). از دیدگاه صوفیه وصال و فرونشاندن آتش حسرت آن، می‌تواند نتیجهٔ عنایت حق‌تعالی نیز باشد، چنان‌که در *مرصادالعباد* آمده است: «وصول بدان حضرت نه ازطرف بنده، بلکه از عنایت بی‌علت و تصرف جذبات الوهیت است. شیخ ابوالحسن خرقانی قدس الله روحه گوید: راه به حضرت عزت دو است. یکی از بنده به حق و یکی از حق به بنده؛ آن راه که از بنده به حق است، همه ضلالت بر ضلالت و آن راه که از حق بر بنده است، همه هدایت بر هدایت است» (نجم رازی، ۱۴۰۱، ص. ۳۳۲). عین‌القضات در *تمهیدات* دربارهٔ شوق وصال برای رسیدن به معشوق حقیقی و راه رسیدن و فنا از اوصاف مادی آورده است: «تا از خودپرستی فارغ نشوی، خداپرست نتوانی بودن، تابنده نشوی آزادی نیابی تا پشت به هر دو عالم نکنی، به آدم و آدمیت نرسی و تا از خود نگریزی، به خود در نرسی و اگر خود را در راه خدا نبازی و فنا نکنی، مقبول حضرت نشوی و تا پای بر همه نزنی و پشت بر همه نکنی، همه نشوی و جمله راه نیابی و تا فقیر نشوی، غنی نباشی و تا فانی نشوی باقی نباشی» (عین‌القضات همدانی، ۱۴۰۳، ص. ۲۶ـ۲۷).

ازاین‌رو می‌توان گفت، فناشدن به‌خودی‌خود مقصد و هدف سالک نیست، بلکه فناشدن ازآن‌رو اهمیت دارد که سالک با قرب الی‌الله، فنا فی‌الله و بقای به او می‌تواند به عالم اصل بازگردد و آتش حسرت و درد فراق را چاره سازد؛ ازاین‌روست که فنا باید با بقا همراه باشد تا سالک به مقصود حقیقی خود دست یابد. «فنا آن است که [سالک] متلاشی شود و از خود و بقا آن است که حاضر شود با حق» (سهروردی، ۱۳۷۴، ص. ۱۹۱). «ابن‌عربی معتقد است: من عرف نفسه فقد عرفه ربه، یعنی آنکه خود را شناخت، پروردگارش را شناخت و نفرمود آنکه خود را فانی کرد، پروردگارش را شناخت. برای مثال، اگر شخصی چیزی را نشناسد و سپس معرفت به آن یابد، وجود خویش را فانی نکرده، بلکه جهل خود را فانی کرده است. خودِ حقیقی آدمی جز خدا نیست و سالکی که در پی فناست به‌غلط خود را حجاب گمان کرده و در پی رفع آن است. این شرکی آشکارا است؛ زیرا حجابی وجودی غیر از حق اثبات شده است. حجاب حق‌تعالی، وحدانیت و فردانیت اوست و بنابراین اگر کسی خود را شناخت، صفات خود را صفات خدا و ذات خود را ذات می‌بیند، بدون اینکه صفات یا ذاتش، داخل در خدا یا خارج از خدا باشد و بدون اینکه فانی در خدا شود؛ زیرا خودی جز خدا و وجودی جز وجود او نیست» (شجاعی، ۱۳۸۹، ص. ۱۲۶).

شوق به بازگشت، التیامی است بر آتش حسرت. در نی‌نامهٔ مولانا، اشتیاق لازمهٔ حسرت عاشقانه و دوری از معشوق است:

همچو نی زهری و تریاقی که دید　　همچو نی دمساز و مشتاقی که دید

(مولانا، ۱۴۰۲، د. ۲۱/۱)

فروزان‌فر در شرح بیت مذکور آورده است: «چون دمسازی اقتضای وصال و حضور مطلوب می‌کند، اشتیاق باوجود غیبت محبوب دست می‌دهد و جای نی لب است و بااین‌همه، نالهٔ زار برمی‌کشد. مولانا به وجه تعجب فرموده‌اند: همچو نی دمساز و مشتاقی که دید» (فروزان‌فر، ۱۳۷۳، ص. ۱۸). در سیروسلوک الی‌الله اشتیاق سالک برای رسیدن به عالم اصل هرلحظه بیشتر می‌شود و این اشتیاق، آبی است بر آتش حسرت او:

تا لب بحر این نشان پای‌هاست　　پس نشان پا، درون بحر لاست

نیست پیدا آن مراحل را سنام　　نه نشان آن منازل را نه نام

هست صدچندان میان منزلین　　آن‌طرف که از نما تا روح عَین

(مولانا، ۱۴۰۲، د. ۸۰۲/۶)

حسرت‌زدگی و اندوه غربت در لایه‌های عمیق روح انسان ریشه‌دار است و اتصال به عالم اصل است که تنها این غم را از وجود او می‌زداید:

خرم آن روز کزین منزل ویران بروم　　راحت جان طلبم از پی جانان بروم

(حافظ، ۱۳۸۲، ص. ۴۲۹)

هبوط آدم از مقام و جایگاه فرشته‌مانندی و معصومیت نخستین یعنی از حسرت فراق و در سیر الی‌الله زمانی به اشتیاق تبدیل می‌شود که سالک صفات جلال و جمال حضرت حق را درک کند و از اصل خویش آگاهی یابد:

هرچند که بیشتر رخت می‌نگرم　　بیش است به دیدار تو میل و نظرم

چون تشنه که در بحرم و لب بر لب آب　　هرچند که بیش می‌خورم تشنه‌ترم

(عراقی، ۱۳۷۲، ص. ۴۹)

در شوق رخ تو بیشتر سوخت　　هرکه به تو قرب بیشتر یافت

(عطار، ۱۳۷۴، ص. ۹۷)

«بهشت به جایگاه موجود گناهکار، یعنی عالم خاکی در تفسیر زاهدانه، تاوان گرانی است که آدم با تسلیم‌شدن به وسوسهٔ نفس یا شیطان پرداخته است؛ اما در تأویل تصوف شاعرانه، با تبدیل این ماجرا به داستان سفر روح و مأموریت هستی‌شناسی یک آدم در رابطهٔ پنهانی با خدا و نظر ویژهٔ خدا به وی، ازاین‌رو زمینهٔ اصلی انسان‌شناسی صوفیانه در فرهنگ اسلامی فراهم می‌شود» (آشوری، ۱۴۰۳، ص. ۱۶۴).

پرسش از ابزار:

در ادامه، ابیات و جملاتی دراین‌باره به هوش مصنوعی داده شد و پس از آن به ارائه و تفسیر داده‌ها پرداخته می‌شود.

از چت جی‌پی‌تی درباره بیت:

حجاب چهره جان می‌شود غبار تنم　　خود خوشا دی که از چهره پرده برفکنم

(عطّار، ۱۳۷۴، ص. ۴۱۲)

پاسخ ابزار: «این بیت زیبا از حافظ است و می‌توان آن را چنین معنا کرد؛ در این بیت حافظ با زبانی عرفانی و شاعرانه به تضاد میان جسم و جان اشاره می‌کند. می‌توان بیت را درزمینهٔ عشق الهی تفسیر کرد. این بیت عمیقاً عرفانی است. حافظ از دوری انسان از عالم جان و حقیقت درونی انسان شکایت می‌کند. او با لحنی عاشقانه و مشتاقانه می‌گوید که کاش لحظه‌ای فرابرسد که بتوانم از این حجاب مادی ــ بدن و تعلقات دنیوی ــ آزاد شوم و حقیقت ناب روح را آشکار کنم؛ یعنی به وحدت یا حقیقت مطلق [خداوند] برسم. در عرفان اسلامی، تن حجاب روح است. جان انسان، الهی و پاک است اما گرفتار دل‌بستگی‌ها، غرایز و مشغولیات دنیوی شده. حافظ در آرزوی لحظهٔ مکاشفه، لحظه‌ها و اتصال به‌حق است. این بیت به‌سادگی تصویری از آرزوی رهایی است. رهایی از قیدوبند، از ظاهر، از ماده، از فاصله و تماشای بی‌پردهٔ زیبایی‌های بی‌مثال» (چت جی‌پی‌تی).

داده:

عطّار از آن وطن فتاده است — او را برسان بدان وطن باز

(عطّار، ۱۳۷۴، ص. ۴۶۴)

پاسخ ابزار: «این بیت یکی از بیت‌های ژرف از اشعار عطّار نیشابوری است. عطّار از سرزمین اصلی‌اش دورافتاده یا سقوط کرده است. در خوانشی دقیق‌تر این بیت می‌تواند اشاره به حالتی از دوری انسان از وطن اصلی‌اش داشته باشد».

در این نمونه نیز ابزار به‌درستی متن و تحلیل آن را ارائه داده و پاسخی جالب و منطقی را بیان کرده است.

داده:

دلا زین عالم فانی اگر تو مهر برداری — چو از فانی گذر کردی سوی باقی بقا یابی

(سنایی، ۱۳۸۸، ص. ۶۱۵)

پاسخ ابزار: «این بیت زیبا در قالب پند و اندرز عرفانی سروده شده است و می‌توان آن را چنین تفسیر کرد: ای دل اگر از این دنیای فانی دل بکنی و دل‌بستگی‌ات را برداری، آنگاه از فنا [دنیای فانی] عبور خواهی کرد و به‌سوی باقی [جهان باقی و ابدیت] خواهی رفت و در عالم اصل به بقا و جاودانگی دست خواهی یافت. این بیت بیانگر یکی از مراحل مهم سلوک عرفانی است. عارف نخست باید دل از دنیای گذرا بشوید (فقر اختیاری و زهد) تا به فنا برسد؛ یعنی خود و خواسته‌های خود را محو کند و آنگاه در پرتو تجلی حق به بقا برسد. در اصطلاح این روند را فنا و بقا می‌نامند که در مکتب عرفانیِ ابن‌عربی و مولوی دیده می‌شود. پیام کلی بیت، گذر انسان از دنیای مادی تا رسیدن به عالم اصل و شوق و امید برای وصال است» (چت جی‌پی‌تی).

نوع تحلیل ابزار در این مثال نیز درست است و عاری از لغزش. در ادامه، به‌منظور صحت‌سنجی بیشتر، به ابزار بیتی از شعر معاصر داده می‌شود تا دریافته شود که آیا درک او از وصال و فراق مجازی و دنیایی با بیت‌های عرفانی یادشده درست است یا خیر:

چرا پنهان کنم؟ عشق است و پیداست.

در این آشفته اندوه نگاهم.

تو را می‌خواهم ـ ای چشم فسون بار / که می‌سوزی نهان از دیرگاهم (ابتهاج، ۱۳۹۰، ص. ۹۱).

پاسخ ابزار: «این بیت‌ها بسیار لطیف، عاشقانه و پرشورند. زبان شعری‌اش به سبک کلاسیک نزدیک است اما بیانی عاطفی و ساده دارد که حال‌وهوای شعر معاصر است. وزن آن از مثنوی‌های عاشقانهٔ معاصر است. شاعر از پنهان‌کاری

خسته شده و حالا اعتراف می‌کند که عشقش پیدا و آشکار است. گویی دیگر مجالی برای کتمان نیست چون نگاهش همه‌چیز را فاش کرده است. او به‌دنبال بازگشت نزد معشوقش و دنیای عاشقانهٔ اوست» (چت جی‌پی‌تی).

بررسی نمونه‌های یادشده نشان می‌دهد که ابزار هوش مصنوعی چت جی‌پی‌تی شناخت بسیار خوب، عمیق و دقیقی از مباحث عرفانی دارد و قدرت جداسازی مطالب مربوط به حوزهٔ عرفان را از سایر حوزه‌ها دارد. ابزار در آغاز، تشخیص درستی از مطالب داشت و همین تشخیص سبب می‌شود که تحلیل مطالب به واقعیت بسیار نزدیک باشد. ابزار چت جی‌پی‌تی درک درستی از مفاهیم و اصطلاحات عرفانی دارد. این ابزار هوشمند با ارائهٔ شواهد مثال به‌درستی تشخیص می‌دهد که متن عرفانی است و لایه‌های زیرین آن را رمزگشایی می‌کند.

نتیجه‌گیری

یکی از بنیادی‌ترین و درعین‌حال، پیچیده‌ترین حالات روحی-معنوی انسان، از منظر عرفان اسلامی، اندوه نوستالژیک یا حسرت دوری از عالم اصل است. در متون عرفانی، این اندوه ماهیّتی پویا و آینده‌نگر دارد و ناشی از آگاهی عمیق سالک نسبت به بُعد و فاصلهٔ وجودی میان خود با موطن اصلی و معشوق حقیقی است. این حسرت هم موجب آتش سوزان عشق در دل عارف می‌شود و هم نیروی محرکه‌ای است که تلاش و تکاپوی سالک را برای نزدیکی به حقیقت الهی و قرب حضرت حق سامان می‌دهد. بررسی آثار برجستهٔ عرفانی منظوم و منثور فارسی نشان می‌دهد که این حسرت، بازتابی از آگاهی عمیق عارف نسبت به حقیقت گمشده‌ای است که در عالم اصل به آن عشق می‌ورزیده است؛ اما حجاب‌های عالم مادی و هبوط در قوس نزول، سالک را از آن دور ساخته است.

در تحلیلی تطبیقی میان آنچه از مطالعات کتابخانه‌ای و روش سندکاوی در این زمینه به دست آمد، با داده‌های هوش مصنوعی و ابزار هوشمند چت جی‌پی‌تی، نتایج جالب‌توجهی مشاهده شد، باوجود آنکه این ابزار در درک تجارب زیسته و شهودی، تحلیل ساختارهای معنایی، تفکیک مفاهیم و بازسازی اصطلاحات امروزی، هنوز فاصله و تفاوت زیادی با ذهن بشری دارد، اما در کمال ناباوری توانست بازتابی بسیار دقیق از معانی پنهان در متون عرفانی و لایه‌های زیرین اصطلاحات و واژگان موردتوجه را ارائه دهد. بنابراین، چت جی‌پی‌تی به‌عنوان ابزاری نوین و رمزگشا، گرچه فاقد تجربهٔ درونی عارفان است، از قابلیت پردازش بسیار زیادی برخوردار است و توانست شناختی دقیق، درست و بسیار کامل از این اصطلاحات ارائه کند. این ابزار هم لغات تخصصی را به‌خوبی می‌شناسد و هم می‌تواند تحلیل همه‌جانبه‌ای از آن‌ها ارائه دهد.

منابع

قرآن کریم. ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای.

آشوری، داریوش (۱۴۰۳). *عرفان و رندی در شعر حافظ* (چ. ۲). مرکز.

ابتهاج، هوشنگ (۱۳۹۱). *راهی و آهی (منتخب هفت دفتر شعر)*. حکایتی دیگر.

ابن‌عربی، محی‌الدّین (۱۳۹۶). *الفتوحات المکیه* (محمد خواجوی، مترجم). مولی.

اخگری، محمدرضا، و ممتازی، سعیده (۱۴۰۲). کاربرد هوش مصنوعی در راستی‌آزمایی اخبار: تشخیص اخبار جعلی با استفاده از متن خبر و اطلاعات منابع منتشرکنندهٔ خبر. *پژوهش‌های رسانه و ارتباطات*، *۱*(۱)، ۲۴۳-۲۶۸.
https://doi.org/10.22034/mcr.2023.181957

افلاطون (۱۳۸۴). *جمهور* (فؤاد روحانی، مترجم؛ چ. ۱۰). علمی و فرهنگی.

امیری، امیرياسین (۱۴۰۳). *کاربرد هوش مصنوعی در علوم انسانی و اجتماعی*. هشتمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های کاربردی در علوم و مهندسی. انجمن مهندسی و تکنولوژی لندن. https://civilica.com/doc/2143626 /

انصاری، خواجه عبدالله (۱۳۶۲). *طبقات الصوفیه* (محمد سرور مولایی، مصحح). توس.

بقایی، حسین، و ولی‌پور، فاطمه (۱۴۰۳). بررسی نقش هوش مصنوعی در یادگیری خودتنظیم. *نشریه پژوهش و نوآوری در تربیت و توسعه*، ۴(۵)، ۳۲ـ۴۳. https://doi.org/10.61838/jsied.4.5.2

پیری‌زاده، محسن، و پیری‌زاده، محبوبه (۱۴۰۰). کاربرد هوش مصنوعی در تحلیل داده‌های حوزه‌شناسی (مطالعهٔ موردی: داده‌های پیش‌نشانگرها). *دانش پیشگیری و مدیریت بحران*، ۱۱(۳)، ۲۹۹ـ۳۰۹. https://dpmk.ir/article-1-430-fa.html

ترسلی، احمدرضا، محمدی منفرد، حسن، و موحدی‌صفت، محمدرضا (۱۴۰۲). کاربرد هوش مصنوعی در بهبود فرایند جمع‌آوری و تحلیل اطلاعات. *فصلنامهٔ مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی*، ۱۴(۵۶)، ۲۷۷ـ۳۰۳. https://smsnds.sndu.ac.ir/article_3120.html

حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۸۲). *دیوان حافظ* (محمّد قزوینی و قاسم غنی، مصححان). زوّار.

حکمت، نصرالله (۱۳۸۴). *حکمت و هنر در عرفان ابن‌عربی*. فرهنگستان هنر.

دانش، حسین (۱۳۸۰). *روانشناسی معنوی*. نسل نواندیش.

سنایی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۸۸). *دیوان اشعار* (محمدتقی مدرس رضوی، مصحح). سنایی.

سهروردی، شیخ شهاب‌الدین (۱۳۷۴). *عوارف‌المعارف* (ابومنصور عبدالمؤمن اصفهانی، مترجم؛ چ. ۲). علمی و فرهنگی.

شجاعی، مرتضی (۱۳۸۹). غایت سیروسلوک از دیدگاه ابن‌عربی. *مطالعات عرفانی*، ۱۱(۶)، ۱۱۵ـ۱۴۴. https://s-erfani.kashanu.ac.ir/article_112961.html

عبداللهی نادی، محمدرضا (۱۴۰۲). چشم‌انداز نقش هوش مصنوعی در خلاقیت درس نگارش مقطع متوسطه دوم. *فصلنامهٔ ایده‌های نو در تعلیم و تربیت*، ۳(۹)، ۱۸ـ۲۵. https://www.jnie.ir/showpaper/1078082

عراقی، فخرالدین (۱۳۷۲). *مجموعه آثار* (نسرین (خزاعی) محتشم، مصحح؛ چ. ۱۴). زوّار.

عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۷۴). *دیوان عطار* (تقی تفضلی، مصحح؛ چ. ۸). علمی و فرهنگی.

عطّار نیشابوری، فریدالدین (۱۴۰۲). *تذکرةالاولیا* (به اهتمام محمدرضا شفیعی کدکنی؛ چ. ۱۰). سخن.

عین‌القضات همدانی، عبدالله بن محمّد (۱۴۰۳). *تمهیدات* (به کوشش عفیف عسیران؛ چ. ۲). لوح فکر.

فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۷۳). *شرح مثنوی شریف* (۳ ج. ؛ چ. ۷). علمی و فرهنگی.

قشیری، ابوالقاسم (۱۳۹۳). *رسالهٔ قشیریه* (علی‌اصغر میرباقری فرد و زهره نجفی، مصححان). سخن.

قیصری، داوود بن محمد (۱۳۹۳). *شرح فصوص الحکم* (محمد خواجوی، مصحح؛ چ. ۸). مولی.

کاشانی، عبدالرزاق (۱۳۵۴). *شرح منازل السائرین*. کتابخانه حامدی.

کاشانی، عزالدین محمود (۱۳۶۷). *مصباح‌الهدایه و مفتاح‌الکفایه* (به اهتمام جلال‌الدین همایی؛ چ. ۲). کتابخانه سنایی.

مستملی بخاری، اسماعیل (۱۳۶۳). *شرح التعرف لمذهب التصوف* (با مقدمه و تصحیح و تحشیهٔ محمد روشن). اساطیر.

مولانا، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۸۵). *کلیات شمس* (بدیع‌الزمان فروزانفر، مصحح). امیرکبیر.

مولانا، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۴۰۲). *مثنوی معنوی* (به کوشش رینولد آلن نیکلسون؛ چ. ۱۰). نگاه.

میردار رضایی، مصطفی، و اسلامی، مهسا (۱۴۰۴). ترجمان سکوت عرفانی از زبان هوش مصنوعی (مواجهه ابزار چت جی‌پی‌تی با سکوت عرفانی). *پژوهش‌های ادب عرفانی*، *۱۹*(۱)، ۱ـ۱۸.

https://jpll.ui.ac.ir/article_29447.html

نجم رازی، عبدالله بن محمد (۱۴۰۱). *مرصادالعباد* (به کوشش محمدامین ریاحی؛ چ. ۱۷). علمی و فرهنگی.

نصیری، محمدرضا، و عباداله عموقین، جعفر (۱۴۰۳). بررسی نقش هوش مصنوعی در آموزش با استفاده از رویکرد رهنگاشت فناوری. *مطالعات کاربردی علم سنجی*، *۱*(۲)، ۱۱۱ـ۱۳۰.

https://doi.org/10.22091/apss.2024.11175.1010

هجویری، علی بن عثمان (۱۴۰۰). *کشف‌المحجوب* (به کوشش محمود عابدی؛ چ. ۱۳). سروش.

وست، وان (۱۳۹۳). *روان‌درمانی و معنویت* (شهریار شهیدی و علی شیرافکن، مترجمان). رشد.

References

The Holy Qur'an

Abdollahi Nadi, M. R. (2023). Prospects of Artificial Intelligence in Fostering Creativity in Secondary Writing Classes. *New Ideas in Education Quarterly*, *3*(9), 18-25. https://www.jnie.ir/showpaper/1078082 [In Persian]

Akhgari, M., & Momtazi, S. (2023). Artificial Intelligence for Fact Checking: Fake News Detection with News Content and Publisher Information. *Media and Communication Research*, *1*(1), 243-268. https://doi.org/10.22034/mcr.2023.181957 [In Persian]

Amiri, A. Y. (2024). The Use of Artificial Intelligence in the Humanities and Social Sciences. In *8th International Conference on Applied Research in Science and Engineering*. London Engineering and Technology Association. https://civilica.com/doc/2143626/ [In Persian]

Ansari, A. (1983). *Tabaqat al-Sufiyya* (M. Sarvar Molaei, Ed.). Toos. [In Persian]

Ashouri, D. (2024). *Mysticism and Wit in the Poetry of Hafez* (2nd ed.). Markaz. [In Persian]

Attar Neyshaburi, F. (1995). *Divan-e Attar* (T. Tafazzoli, Ed.; 8th ed.). Elmi va Farhangi. [In Persian]

Attar Neyshaburi, F. (2023). *Tazkerat al-Owliya* (M.R. Shafiei Kadkani, Ed; 10th ed.). Sokhan. [In Persian]

Aynal-Qozat Hamadani, A. (2024). *Tamhidat* (A. Asiran, Ed; 2nd ed.). Luh-e Fekr. [In Persian]

Baghaei, H., & Valipour, F. (2014). Investigating the role of artificial intelligence in self-regulated learning. *Journal of Research and Innovation in Education and Development*, *4*(5), 32-43. https://doi.org/10.61838/jsied.4.5.2 [In Persian]

Campolo. A. (2022). Machine Interpretation and Human Meaning. In J. Halverson (ed.), *Digital Mysticism: AI and Religious Thought*.

Danesh, H. (2001). *Spiritual Psychology.* Nasl-e Nowandish. [In Persian]

Ebtehaj, H. (2012). *Rahi va Ahi (Selections from Seven Poetry Books).* Hekayati Digar. [In Persian]

Floridi, L. (2023). *The Ethics of Artificial Intelligence: Principles, Challenges, and Opportunities.* Oxford University Press.

Foruzanfar, B. (1994). *Commentary on the Mathnavi-e Sharif* (3 vol.; 7th ed.). Elmi va Farhangi. [In Persian]

Hafez, Sh. M. (2003). *Divan of Hafez* (M. Ghazvini and Gh. Ghani, Ed.). Zowar. [In Persian]

Hekmat, N. (2005). *Wisdom and Art in Ibn Arabi's Mysticism.* Academy of Arts. [In Persian]

Hujwiri, A. (2021). *Kashf al-Mahjub* (M. Abedi, Ed.; 13th ed.). Soroush. [In Persian]

Ibn Arabi, M. (2017). *Al-Futuhat al-Makkiyya* (M. Khajavi, Trans). Mowla. [In Persian]

Iraqi, F. (1993). *Collected Works* (N. Mohtasham, Ed.; 14th ed.). Zowar. [In Persian]

Kashani, A. (1975). *Commentary on Manazil al-Sa'erin.* Hamedi Library. [In Persian]

Kashani, E. M. (1988). *Misbah al-Hidayah wa Miftah al-Kifayah* (J. Homāyi, Ed.; 2nd ed.). Sanā'i Library. [In Persian]

Mirdar Rezaei, M., & Eslami, M. (2025). The Translation of Mystical Silence through Artificial Intelligence (ChatGPT's Encounter with Mystical Silence). *Journal of Mystical Literature Studies, 19*(1), 54, 1-18. https://jpll.ui.ac.ir/article_29447.html [In Persian]

Molana, J. M. (2006). *Kulliyat-e Shams* (B. Foruzanfar, Ed.). AmirKabir. [In Persian]

Molana, J. M. (2023). *Mathnavi-ye Ma'navi* (R. A. Nicholson, Ed.; 10th ed.). Negah. [In Persian]

Mostamli Bukhari, E. (1984). *Sharh al-Taʿarruf li-Madhhab al-Tasawwuf* (M. Roshan, Ed.). Asatir. [In Persian]

Najm Razi, A. M. (2023). *Mersad al-Ebad (*M. A. Riahi, Ed.; 17th ed.). Elmi va Farhangi. [In Persian]

Nasiri, M., & Ebadollah, J. (2024). Investigating the Role of Artificial Intelligence in Education Through a Technological Ontology. *Applied Scientometric Studies, 1*(2), 111-130. https://doi.org/10.22091/apss.2024.11175.1010 [In Persian]

Pirizadeh, M., & Pirizadeh, M. (2021). The Use of Artificial Intelligence in Domain Analysis: A Case Study on Predictor Data. *Crisis Prevention and Management Quarterly, 15*(3), 299-309. https://dpmk.ir/article-1-430-fa.html [In Persian]

Plato. (2005). *The Republic* (F. Rouhani, Trans.; 10th ed.). Elmi va Farhangi. [In Persian]

Qayseri, D. M. (2014). *Commentary on Fusus al-Hikam* (M. Khajavi, Trans.; 8th ed.). Mowla. [In Persian]

Qushayri, A. (2014). *Risalah Qushayriyyah* (A. Mirbaqeri Fard & Z. Najafi, Ed.). Sokhan. [In Persian]

Sanā'ī, A. M. (2009). *Divan-e Sanā'ī* (M. T. Modarres Razavi, Ed.). Sanaei. [In Persian]

Shojaei, M. (2010). The Ultimate Aim of Mystical Journeying from Ibn Arabī's Perspective. *Mystical Studies, 11*(6), 115-144. https://s-erfani.kashanu.ac.ir/article_112961.html [In Persian]

Suhrawardi, Sh. (1995). *ʿAwarif al-Maʿārif* (A. M. Abd al-Mo'men Esfahani, Ed.; 2nd ed.). Elmi va Farhangi. [In Persian]

Tarasoli, A. R., Mohammadi Monfared, H., & Movavedisefat, M. R. (2023). The use of Artificial Intelligence in Improving Data Collection and Analysis. *Interdisciplinary Strategic Knowledge Studies Quarterly, 14*(56), 277-303. https://smsnds.sndu.ac.ir/article_3120.html [In Persian]

West, V. (2014). *Psychotherapy and Spirituality* (Sh. Shahidi & A. Shirafkan, Ed.). Roshd. [In Persian]